

בירור האיסור להרבות בקדישים

ואם יש מקור לב' הקדישים שבתחילת שחרית

ענף א: חומר האיסור להרבות בקדישים וגדריו ענף ב: ריבוי קדישים בלימוד ותהילים בזמנים שונים ענף ג: האם יש מקור לב' הקדישים שבתחילת התפילה

הקדמה בחשיבות הקדיש וענינו: איתא בגמ' ברכות (ג): 'תניא אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב וכו', ואמר לי בני, מה קול שמעת בחורבה זו ואמרתי לו שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות. ואמר לי חייך וחיי ראשך, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך, ולא זו בלבד, אלא בשעה שישאל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיא הגדול מבורך הקדוש ברוך הוא מנענע ראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם'. ע"כ. [ובנוסח אחר בפרקי דר' יוסי המובא ברוקח (שסב): 'א"ר יוסי פעם אחת הייתי מהלך וכו' ולא עוד אלא בשעה שישאל וכו' ועונין יהא שמו הגדול מבורך וכו' אמר הקב"ה אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך מתי אשוב לביתי מתי אשוב להיכלי מתי אקבץ את שארית ישראל בניי מבין האומות שיהו מהדרין מפארין ומרוממין ומקדישין את קדושת שמי הגדול'].

ובביאור מהות הקדיש ובפרט בפירוש 'אמן' יאה שמיא רבא' כבר האריכו בו הראשונים, ואחד המהלכים בראשונים שהקדיש הוא תפילה על הגאולה, ראה תוס' ברכות (ג). בשם המחזור ויטרי, והרחבה שלו במחז"ו בפנים (מהר" גולדשמידט הל' תפילה מח), וכן בפירושי סידור תפילה להרוקח (עז) בארוכה, וכן ברבנו מנוח (תפילה ט א). וסיכם את הדברים בערוה"ש (רס" נה): 'הקדיש הוא שבח גדול ונורא שתקנו אנשי כנסת הגדולה, אחרי חורבן בית ראשון, והיא תפילה על חילול שמו יתברך, מחורבן ביהמ"ק, וחורבן ארץ הקדש, ופיוזור ישראל בד' כנפות הארץ, ואנו מתפללים שיתגדל ויתקדש שמו יתברך, כמו שאמר הנביא, והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גויים רבים וידעו כי אני השם'.

לפנינו יתבאר בעז"ה האיסור בריבוי קדישים, הטעם לחומר הענין, אימתי הוא שייך, ואם הוא שייך בקטעים שונים בתפילה בתחילתה¹. ואקדים בזה הודאה רבה לת"ח שעברו על הדברים והעירו הערות נכונות, וכן לת"ח שבזכותם התעוררתי לחלק מהדברים².

ענף א

חומר האיסור להרבות בקדישים וגדריו כתב הערוך השלחן (נה ג): 'יש מהמון בני' שסוברים שמצוה להרבות בקדישים וכמה

ובביאור מהות הקדיש ובפרט בפירוש 'אמן'

1. מאמר זה נכתב לעילוי נשמת אבי מורי הר"ר זאב ב"ר משה יונה קוטקס זללה"ה, [גלב"ע כ' מרחשון ה'תשס"ב, תנצב"ה], ובפרט שחלק חשוב ממאמר זה, נתברר ונתלבן ונערך, מאז ובעקבות, שהתחלתי לקדש את שם ה' יתברך, ע"י אמירת יתגדל ויתקדש שמיא רבה - לעילוי נשמתו. 2. לכבוד הגאון רבי דב אהרן זלזניק שליט"א מראשי ישיבת מאור התלמוד ורחובות. ולהרה"ג שליט"א: רבי גד משה ליכט, רבי יוסף שלמה קרלינסקי,

נסים נ' ג' אמיל בסוה"ס (בתקנותיו אות ד): 'היה מנהגם במדרש שהיה קורא החכם ב' שורות ואומרים קדיש, עוד קורא ב' שורות או' קדיש, עד שבאסיפת אחת מרבין העם ל"ט או מ' קדישין, וטוענין שעיי"ז מוכרין הקדישין לפרנסת המדרש שהם עניים וגזרתי ב"חרם" שלא יאמרו בקריאה אחת יותר מקדיש אחד וימכרו הקריאות בלתי קדיש וקבלו עליהם ב'אלה' לעשות ככה ושומע לנו ישכון בטח אכי"ר'.

והפמ"ג כתב בס' המגיד (ח"ג אם לבינה הקדמה ב עמ' שצט-ב): 'אספרה אל חק מעשה, כי דרכי ביום שיש לי יארציית שאומרים קדיש על אב ואם, לומר הקדיש לפני העמוד מתוך סדור תפילה, ובקדיש אחד די ולא כאותן החוטפים "קדישים בב"א ובהבלעה אסור להרבות בקדישים מכמה טעמים, הלואי יאמר אדם קדיש אחד מלה אחת ממנו בכוונה, ואילו לפני מלך ב"ו כשהיה אדם אחד פותח היכל המלך כ"פ ואומר שבחו במרוצה בלי מתון וטעם, הלא יכעס עליו פעם אחת די ובכוונה ואימה'. [צוין בדברות מרדכי].

דין זה 'כשם שטוב למעט בברכות - כך טוב למעט בקדישים', שמקורו כאמור בכנה"ג בשם תשו' כת"י למהר"י פאס, ובנוסח אחר בכמה פוסקים כגון בחיי"א (ל ז): 'וכשם שאסור להרבות בברכות כך אסור להרבות בקדישים'. הובא בכל ספרי הפוסקים, הן בפוסקי אשכנז עד הפוסק אחרון המ"ב (רס"י נה), [חלקם אביא בהמשך הדברים, הגר"א, המט"א, מנוחה וקדושה, הערוה"ש הנ"ל, וספרי המנהגים הקדמונים כמנהגי ורמייזא], והן בפוסקי ספרד, הדבר שמואל הנ"ל, מהרי"י אלגאזי בס' שלמי

טועים הם, וקורא אני עליהם תשתפכנה אבני קדש וגו' ואין משתמשין בשרכיטו של מלך מלכי המלכים הקב"ה רק כפי מה שהרשה אותנו ומרבה בהם מזלזל בהדרת קדש, וכבר כתב אחד מגדולי הפוסקים בסי' זה דכשם שטוב למעט בברכות כמו"כ טוב למעט בקדישים (כנה"ג), ואחד המיוחד מגדולי החסידים צעק מרה ע"ז (החסיד דבר שמואל בתשובה קפג הובא בכה"ט א) וז"ל: 'שהמרבם בזה מתישים כח קדושת השם הגדול והנורא וכו'. עכ"ל (- הדבר שמואל). ולכן נבאר כמה קדישים י"ל בתפלות וכו' הקדמונים לא אמרו רק שבעה קדישים בכל היום ואח"כ הוסיפו עוד ג' היינו בכל תפלה לאחר עלינו וכו' ותקנו קדיש לאחר עלינו מפני היתומים שלא יוכלו להתפלל לפני העמוד וקראו לזה קדיש יתום וביום קריאת התורה עוד קדיש לאחר קריאת התורה ויותר אין מקום לקדישים ועכ"ז הוסיפו עוד אחד אחר שיר של יום מפני היתומים המרובים אבל יותר מזה חלילה להוסיף ובוזה מקיימים דגל השכינה הקדושה'. [והביאוהו הגרי"א הענקין דלהלן, ובשיח תפילה (לר"י טשזנר, זהירות בקדיש סי' ב) ובשאר ספרים].

החיד"א בברכ"י (או"ח קלב שיו"ב קו"א ב) כתב: 'מאנה הנחם נפשי, כי פשתה המספחת להרבות בקדישים מאד, שאומרים ג' פסוקים ממש וקדיש, וחוזרים לומר ג' פסוקים וקדיש, וכיוצא. והוי כחוכא ואיטלולא. וכמה צווחות צווחו קמאי על זה ואין שומע ואין מקיץ. וגדול בדורנו מהרח"א זלה"ה ראה והתקין בעיר איזמיר, כמפורש בתקנותיו אשר בסוף ספרו חנן אל-הים, ומי שדבריו נשמעים ימהר לתקן בקהל עדתו'. וכוונתו לס' חנן אל-הים לרבי חיים אבואלעפייא הנספח ל'חיים וחסד' לרבי יצחק

רבי יצחק זאב שוימר. וכן לרבי חזקיהו יוסף בהגר"י ברנשטיין, רבי מרדכי הלוי פטרפרוינד, רבי אברהם רוב, ורבי מרדכי רוטנברג. אחר כתיבת עיקר המאמר ראיתי את הקונ' 'דברות מרדכי' - 'מדני אמירת קדיש יתום ותפילת האבל כש"ץ' לרבי מרדכי דוב הכהן שפירא שליט"א (מהדורת ביקורת, קרי"ס טבת התשע"ה) שהאריך בענינו, ובכמה דברים הייתי בר מזליה, ומצאתי בו כמה מובאות שלא ראיתם מעיקרא והבאתם בפנים, וכן כמה הערות נכונות שלו והבאתם בשמו, יזכהו ה' להו"ל את חיבורו במהדורה חדשה ומשופרת. ושוב עבר הנ"ל על המאמר שלפנינו והעירני הערות מחכימות ויש"כ.

♦ מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון א-ג (שצז-שצט), ניסן תשע"ה

וכו', כעין הרבות בברכות בלי צורך שאסור הפוסקים וכמ"ש הרב ב' ס' לבושים ס' קלג טא"ח לענין אמירת שיר הכבוד חוץ משבתות ויו"ט, ובפ"י כתב הרב ב' כנה"ג בטא"ח ס' נה בשם הרב מהר"י פאסי וז"ל: כשם שטוב למעט בברכות, כך טוב למעט בקדישים ע"כ, דאין ריבוי אחר רבוי כגון זה, אלא למעט בכיוון הלב ובעריכת שפתיים בתהילות ה' ידבר פינו'. וכבר העתקתי מהערוה"ש שהטעים: ש'אין משתמשין בשרביטו של מלך מלכי המלכים הקב"ה רק כפי מה שהרשה אותנו ומרבה בהם מזלזל בהדרת קדש', וב'מנוחה וקדושה' (לו) ישראל איסר מפונבדי' תלמיד הגר"ח מוואלאזין, שער התפילה ח"א אות כב) כתב וז"ל: היזהרו מקדיש לבטלה שדינו כמו ברכה לבטלה שאם יש לפניו מיני פירות הרבה שיכול לפטורם בברכה אחת והוא מברך על כל אחד עובר על ל"ת מדאו' או מדרבנן כן אם יכול לפטור עלינו וש"י בקדיש אחד אסור לחלקם אם לא בב' אבלים מותר. עכ"ל, ובשו"ת פאת שדך (מונק, א ט) ביאר דכוונתם בדימוי לברכה שאי"צ, הוא דכמו שטעם איסור ברכה שאי"צ שאי"ז מכלל יראת ה' לגשת אל הקודש תמיד וכמש"כ החזו"א או"ח (סס"י קלו), וכן אחז"ל כל המספר בשבחו של הקב"ה יותר מדאי נעקר מן העולם. עכ"ד. והגר"א העניקין (מגדולי הפוסקים בארה"ב) אחר שהעתיק חלק מהנ"ל (עדות לישראל אות סח, שו"ת גבורות אליהו הנדמ"ח ס' כח), כתב ש'קרוב לומר שזה חילול ש"ש ח"ו. וכן הרחיב בזה בס' שיח תפילה (לר"י טשנר, זהירות בקדיש ס' ב).

ציבור, הרחיד"א בס' קשר גודל, בעל הפלא יועץ ב'חסד לאלפים', והבן איש חי, עד המאסף הגדול הכה"ח (נה ח). והן בפוסקים ההולכים בדרכי החסידות כמו שער הכולל (לגרא"ד לאוט) שבזה ביאר כמה הוראות של שו"ע הגר"ז (והבאתיו להלן), ועוד. וכמו"כ דינו של שו"ת דבר שמואל (קפג) הנ"ל הובא במ"ב שם בשם האחרונים [ומקורו בבאה"ט בשם הדבר שמואל] שקראו תגר על זה שנאספים עשרה בני אדם ואומרים כמה קדישים על פסוקי תורה או משנה או גמרא³. וכן העתיקוהו שארי פוסקים. עוד יש לציין לתקנת הגרעק"א [פסקים ותקנות לגרעק"א (גשטטר, הנהגות ותקנות מכת"ק אות ח עמ' סד)] שנהגו אצלו שרק אחד אומר קדיש, כמנהג אשכנז הקדמון, והיתה מגיפה רח"ל שבעטייה התרבו הרבה יתומים רח"ל ולכן תיקן שכולם יאמרו הקדיש יחד. כעבור שנה שחלפה המגיפה ב"ה, תיקן שיפסיקו לומר קדיש יחד זולת קדיש אחד כל יום בסיום שחרית, ועי"ז כ"א יאמר לפחות קדיש אחד ביום, וכך יהא לעולם. עכ"ד. ולא עלה על דעתו לתקן מזמורים נוספים כדי שיאמרו קדיש, [או לומר קדיש בין קטעי התפילה הקיימים] והעדיף שיאמרו יחד - בתחילה את כל הקדישים, ואח"כ קדיש אחד עכ"פ⁴. ועי' בזה עוד להלן.

בטעם חומר הענין

בטעם חומר הענין האריך כאמור ב'דבר שמואל' ואביא עוד מדבריו שם: 'וחזי' לרבנן קשישי במס' שבת פ' כל כתבי דלייטי לאומר הלל בכל יום ומשום ה"ט דזילותא והוקר רגלך

³. הועתק מקצתו בערוה"ש (הנ"ל), וע"ע בגוף התשובה באריכות. ⁴. ומש"כ בשו"ת חת"ס (או"ח קסד) על המגדל יתום ונפטר, אם יש לו זכות לומר קדיש על מגדלו, והסיק ששאר אבלים ל"צ לוותר לו, וסיים: על כן טוב שיוסיפו לומר מזמור אחד עבור הנ"ל ויאמר קדיש. עכ"ל. להמבואר כאן צ"ע, ואולי במקום שאין ברירה אחרת כיון שאין לו זכות עם שאר האבלים התיר, ושו"ר שכן ביאר בקיצור דברי סופרים (נח). וקצת ראייה לדבר שהחת"ס גופיה בתשו' אחרת (יו"ד סס"י שמה) בנידון אחר, שאשה אחת מתה בלא זש"ק ובעלה שכר אחד שיאמר קדיש עבורה, דן אם יש לו זכות יחד עם שאר האבלים, והסיק שיאמרו כולם קדיש אחד - מתוך ג' של התפילה - ביחד, למרות שלא היה נהוג שם כן, אלא כמנהג הקדום באשכנז שכ"א אומר בנפרד, [ורק ציין שבבית מדרשו נהגו הבחורים בקדיש דרבנן לומר יחד או לפעמים כשיש פלפול (-ויכוח) בין האבלים], וצ"ב מדוע לא הציע כאן, כדהציע בתשו' הנ"ל לומר מזמור ואחריו קדיש, וע"כ משום דאסור להרבות בקדישים ורק בתשו' הראשונה שלא היתה ברירה התיר לעשות כן.

ישנה תועלת מזה לרבנים וראשי קהילות שינהיגו זאת בקהילתם וכדברי הגר"ח א"נ"ל. ג) נוכחתי שיש אבלים שרוצים לשמוע לדבר ה' זוהי הלכה. ולאבלים יש להוסיף על האמור, את דברי רבי שמשון ב"ר רפאל הירש (חורב קיא בסעי' על קדיש יתום): 'ותדע שלא בריבוי אמירת קדיש מכבדים את זכר הנפטרים אלא באמירה ראויה ומכובדת'.

האופן שאסור להרבות

מבואר מכל האמור, שאסור להוסיף מזמור או לימוד כדי לומר קדיש, אכן יודגש שלא רק באופן זה אסור, אלא גם אם בין כך לומדים או אומרים מזמור, אסור לומר קדיש בין מזמור למזמור - כן מבואר בהרבה פוסקים על כמה קדישים שעל קטעים שונים בתפילה [א"כ תקנו אחריהם קדיש יתום, וגם בזה יש המתירים רק ל'אבל' אחר ולא לאותו אבל וא"כ], כגון על הקדישים שבתחילת התפילה [אביאם להלן בהרחבה וכאן רק אציין שמותם] ה"ה: הגר"ד בהר"ן, הגר"א הענקין, הגר"י קמינצקי, הגר"שז אויערבאך, הגר"י פישר, ועוד. וכגון על הקדישים שבסיום התפילה שאין לומר את כולם [והבאתים באריכות בחלק ב' של המאמר (שעדיין לא נדפס), וכאן אצייןם ואת דבריהם בהערות בקיצור] ה"ה: המקור"ח (לחור"י, ססי' רפו)⁵, המט"א (תקפא ו)⁶, הגר"א⁷, המנוחה וקדושה (הנ"ל), שער הכולל (לאוט,

התועלת בפרסום הדברים: אמר הכותב, בתחילה נמנעתי מלפרסם מאמר זה בראויה שאין לו דורש, דמי שאינו 'אבל' אי"ז נוגע לו, ומי שהוא 'אבל' רח"ל אין הדברים מועילים לו – כיון שאינו מוכן לשמוע, וטוען כך המנהג, כ"כ בסידורים וכו', והאמת היא שדמות הנפטר לגד ענינו וחושב שמצוה להרבות בקדישים לע"נ, והיטיב לכתוב כל זאת בשו"ת דבר שמואל הנ"ל בהמשך לדבריו הנ"ל וז"ל: ...עד שהוחזק כ"כ בעיני המון העם ...תועלת הקדישים הללו לנשמות הנפטרים נ"ע אף שיתרבו בלי כוונה שלא יתנו לב כלל לקול מורים ומחמירים ברבוי כאשר שמענו ראינו בק"ק הללו וכו', ומה מועיל כי נפגע במ ולצווח ככרוכיה הלא על כיו"ב נאמר כמו שהורנו חז"ל הנח להם מוטב שיהיו שוגגין ולא כמזידים מלעיבים בזקניהם ויועציהם כאמרם שמנהג אבותיהם בדיהם כך מימי קדם'. אמנם שוב נמלכתי שיש תועלת בפרסום הדברים מכמה טעמים: א) גם הדבר שמואל למרות דבריו הנ"ל הדפיסם בתשובותיו וכל האחרונים הביאו את מסקנתו, וגם הרחיד"א הנ"ל למרות שכתב שאין שומע ואין מקיץ מ"מ העלה הדברים עלי ספר, וסיים שכל רב יתקן כן בעדתו, וכן הגר"ח אבואלעפייא הנ"ל למרות שהעם אצלו לא רצו לשמוע לו מ"מ לא נרתע לאחוריו, ולא התקררה דעתו עד שהחרימם והשביעם, ותיקן תקנות בעירו. ב)

5. וז"ל: מנהג פה (-היינו עיר רבנותו וורמייזא) שאומרים אין כאלקינו שיר היחוד תהילים רצופים בלי קדיש בינתיים. עכ"ל. 6. וז"ל: נוהגין במדינות אלו וכו' לומר בכל יום אחר גמר התפילה וכו' לדוד ה' אורי וישעי וכו' ואומרים אחריו ק"י וכו', וגם נהגנו לומר בכל יום שיש בו מוסף אחר גמר שחרית קודם אין כמוך וכו', ויראה לי שבמקומות שאומרים אותו אחר גמר התפילה אזי בר"ח יש להקדים מזמור ברכי נפשי למזמור אורי וישעי וכן במקומות שאומרים אותו אחר תפילת שחרית ונוהגין ג"כ לומר שש"י אחר תפילת שחרית יש להקדים השש"י לפי שהוא תדיר וכן ברכי נפשי שהוא תדיר בכל ר"ח ובמקום שאין שם רק אבל אחד יש לומר שני המזמורים ברכי נפשי ואורי וישעי בלי הפסקת קדיש שלא להרבות בקדישים, אבל בין שש"י לאורי וישעי יש להפסיק באמירת קדיש בכל ענין שלא יהיה נראה שגם אורי וישעי הוא משש"י. עכ"ל. [יודגש שהוא מיירי בין שחרית למוסף שאז אמרו רק שש"י (וברכי נפשי בר"ח) ולדוד ה']. 7. במעשה רב (נג) מובא בשם הגר"א: א"א קדיש יתום אחר עלינו רק אחר שש"י ואין להרבות בקדישים שלא לצורך. עכ"ל. והיינו דס"ל דאין לומר ב' קדישים ולזה עדיף לומר את הקדיש אחר שש"י כדי שיהא מוסב על שניהם. ומה ששמעתי דוחים הראיה, דהגר"א ס"ל דא"א את הסיום 'ונאמר והיה ה' למלך' וכו', וע"כ אין ג' פסוקים [אלא רק ב' פסוקים, והשבות אל לבבך, וכן ה' ימלוך לעולם ועד], ולכן א"א לומר קדיש אחריו, זה טעות, ראשית דא"כ לדידיה א"א לומר

ה'תרנ"ו, בכמה מקומות) המפרש את דרכו של ובספרו שו"ת אז נדברו (יג ל) ¹⁰. וכן מנהג הגר"ז בשו"ע שלו ובסידורו ⁸, הערוה"ש (נה א) הקדמונים שלא אמרו שום קדיש אחר אין הנ"ל, ורפו ו), הגר"א זלזניק ר"י עין חיים פיעה"ק ⁹, בית ברוך על החי"א (ח"ב ל סו) עלינו, וברור שהוא מהטעם הנ"ל ¹¹, וכן מנהג

קדיש אחר מנחה ומערב וזה לא שמענו ולא נזכר במע"ר, ובעצם הדבר זה אינו, דהנה כל הקדמונים לא אמרו סיום זה [וכ"ה בכל הסדורים הישנים כמו שציין בסדור אזור אליהו, שרק משנת ה'תנ"ז החלה אמירת סיום זה עפ"י האריז"ל], ואפ"ה אמרו קדיש זה והטעימו שהוא בגלל הפסוקים שבו, כגון הלבוש (קלג א) שלא אמר סיום זה וכתב לומר את הקדיש אחר עלינו משום הפסוקים הנ"ל. [ורק הקדמונים שלפניהם לא אמרו את הסיום ככתוב בתורתך ה' ימלך לעולם ועד, ובמנהגי מהר"ש מנויטשט (סי' ז, ב) ובמנהגי וורמייזא (לר"י שמש) ב'קצת טעמים' שבסו"ה (ב עמ' רמה) כתבו שלכן לא אמרו אצלם קדיש כלל], וכלפי השאלה היכן הג' פס' י"ל שבתפילה סגי שתהיה מבוססת על ב' פסוקים או על חלקי פסוקים. [כגון 'כי לך תכרע כל בך תשבע כל לשון' עשה"כ ישעי' מה, כג (ל"י) במקום 'לך'). 'ומתפללים אל אל לא יושיע' עשה"כ שם, כ. 'נוטה שמים ויוסד ארץ', עשה"כ שם נא יג], וראיה שסגי בזה, מקדיש אחר שיר הכבוד או שיר היחוד שנזכר בקדמונים (לבוש תר"ט ועוד) לומר קדיש, למרות שלא נהגו אז לומר את הפסוקים הנאמרים כיום אחריו דפסוקים אלו אינם בסידורים ישנים (כמש"כ בסדור אזור אליהו במוסף דיו"ט), [ומה שמוכח במע"ר (קצ) בשם הגר"א שגם בזה לומר קדיש אחר שש"י שאחריו (כך נהגו הקדמונים לומר שש"י אחר שיר הכבוד) ולא לומר קדיש נוסף ביניהם הוא ג"כ מהטעם הנ"ל דאין להרבות], וכ"מ בפמ"ג (משב"ז נה) על קדיש אחר שמו"ע שהוא משום רפאנו ה' ונרפא ואכ"מ. ולכן זה ברור שטעמו של הגר"א משום שאין להרבות בקדישים וכמו שסיים במע"ר הנ"ל ובא ליתן בזה טעם לתחילת דבריו. [נתברר עם בעל דברות מרדכי]. ⁸. כתב שם (יא כט) שלפי הגר"ז כשאומרים לדוד ה' אחר שש"י בשחרית אומרים קדיש אחד אחר שניהם, ובמנחה כתב לומר את לדוד אורי לפני עלינו כדי שיאמרו קדיש אחד אחר שניהם, וכן בר"ח שאומרים [למנהג חו"ל] שש"י וברכי נפשי בר"ח יאמרו רק קדיש אחד וסיים: 'ולא יאמרו קדיש אחר לדוד אורי כי בסדר התפילה אין להרבות בקדישים רק מה שתקנו הקדמונים ועי' לעיל פ"ד בשם האגור וכן שמעתי מהרב הלל ז"ל שכן צריך לנהוג ועי' באה"ט סי' נ"ה בשם כנה"ג ותשו' דבר שמואל וכו'. עכ"ל. וע"ע בדבריו (מט ז) לענין קדיש שאחר הספירה עם המזמור שאחריו, ואחר עלינו וז"ל: 'הטעם שהנהיג אדמו"ר (-הגר"ז) לספור ספיה"ע קודם עלינו היינו משום שעפ"י קבלת האריז"ל נהגו לומר בספירה מזמור ופסוקים ולא נתקנו ולא נסדרו באופן שיאמרו קדיש יתום שאחר עלינו יהיה גם על הספירה, והאומרים ק"י אחר הספירה ואחר עלינו אומרים עוד הפעם ק"י טועים שאסור להרבות בקדישים כמשנ"ל לענין בענין לדוד אורי וברכי נפשי'. ⁹. הוראתו לתלמידו בעל שיח הלכה, במאסף ישורון (שי"ל לזכרו כך כו עמ' תצח) שאין לומר ב' קדישים על שש"י ועל לדוד ה' כשמסמיכים אותם. והראהו את דברי המט"א הנ"ל הערה קודמת שאף שביסודו מבואר בדבריו שאין להרבות בקדישים, מ"מ כתב שכשמסמיכים את לדוד ה' לשש"י יש להפסיק בקדיש, ואמר שאינו מבין דבריו, ונשאר בהוראתו הראשונה. ע"כ. ובדברות מרדכי כתב שבמקומות שכשאין 'אבל' א"א קדיש ביניהם, מוכרח דלא סוברים כוותיה דהמט"א, דלדידיה מכת סברתו לעולם צ"ל שם קדיש, וא"כ א"א מכת סברתו לומר קדיש, גם לא כשיש 'אבל', ונכון הוא. ¹⁰. ב'בית ברוך' על החי"א (ח"ב ל סו) כתב שבגלל האיסור להרבות בקדישים יש לומר אחר התפילה רק קדיש אחד או אחר עלינו או אחר שש"י אבל לא שניהם [וי"א גם קדיש דרבנן] ע"ש, והוסיף בספרו שו"ת אז נדברו (יג ל) שכל דברי המ"ב שיש מקום לב' קדישים אלו הוא רק כשיש כמה אבלים והם מתחלקים ביניהם [כפי שמוכח במ"ב שסבר כמנהג הקדום שרק אחד אומר קדיש (כן מוכח מכל דבריו בבה"ל (קלב), וכן במ"ב (עא ז, וכן תקסח מב) כדהוכיח בדברות מרדכי, ואין ראיה מדבריו (נה ד) בשם הלק"ט, דשם דן על השומע כן מה יעשה, והלק"ט היה ספודי שכן נהגו אצלם], וממילא א"א להוציא מדבריו מזה גם אם אחד יאמר את כולם]. ¹¹. הקדמונים לא אמרו אחריו אין כאלקינו כלל קדיש, כן מבואר בספר המנהגים (טירנא) שלא מופיע קדיש, וכן בלבוש בכמה מקומות לא מופיע קדיש (תפח ג, תצ א, תרס ב), וכן מבואר בשו"ת מהרש"ל (ססי' סד) והביאו הב"ח (ססי' קלג) והמג"א (קלב ה) והא"ר (סי' ער), וכ"ה בהרבה סידורים ישנים (ואצל מיעוטם מופיע קדיש יתום אחר שניהם) [כמובא בסי' אזור אליהו בסוף מוסף דשבת], וגם בערוה"ש (רפו ו) אף שהזכיר שיש מנהג לומר קדיש דרבנן מ"מ כתב ש'מנהגינו' שלא לומר. [יודגש שהבאתי זאת כדי להוכיח שאין לומר ב' קדישים רצופים גם לא על ב' קטעים בתפילה אבל לא לדרון על הנהגים כיום לומר בשבת קדיש דרבנן אחר פיתום הקטורת וקדיש נוסף אחר עלינו, ויבואר בעז"ה בחלק ב' של המאמר].

מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון א—ג (שצז—שצט), ניסן תשע"ה ♦

החזו"א ותלמידיו ומקומות נוספים, וברור שהוא מהטעם הנ"ל¹². ועי' הערות 13, 14. וכן משמע מהפוסקים הנ"ל הר"ח אבואלעפייא והרחיד"א, כיון דמשמעות דבריהם שהמדרש היה נלמד בין כך ואפ"ה הזהירו ע"ז, וכן נראה דמייירי הפמ"ג בהנהגתו הנ"ל. וגם רוב הטעמים שנתבארו לחומר האיסור שייכים גם בזאת. ויש להוסיף דהנה על האופן שמוסיף מזמור כדי לומר קדיש, הוכיח הדבר שמואל

12. אצל החזו"א אמרו קדיש רק אחר עלינו, ולא אמרו אחר שש"י ולא אחר אין כאלקינו [אף שהקפיד תמיד שרק 'אבל' אחד יאמר קדיש ונמצא שהיו צריכין לחלק את הקדישים]. כן העיד הג"ר שמריהו גריינימן, וכן הקפיד בעצמו כשהיה 'חיוב'. [כן מסר בעל אילת השחר שליט"א כמובא ב'אעלה בתמר - דינים והנהגות מהחזו"א' (כא)]. וביאר זאת בעל דרך אמונה שליט"א בהערותיו שם וז"ל: סבר דלא מחויבים באמירת כל הקדישים ורק הקדיש שאחר עלינו הוא מעיקר הדין וזה פשוט ובהו"ל בכלל לא היו אומרים אותם. עכ"ל. [דפיטום הקטורת בכלל לא היה נאמר בחו"ל בימות החול כמבואר ברמ"א קלב, וממילא לא היה אחריו קדיש, ושש"י בעבר לא היה נאמר וכנ"ל וע"כ לא היו אומרים את הקדיש שאחריו]. וברור שהחזו"א סבר שהוא בכלל האיסור של ריבוי בקדישים דאל"ה גם אם אין חיוב, מ"מ שיאמרום בפרט שכאמור היו צריכים בתפילה לחלק הקדישים בין האבלים. וכן הקפידו תלמידי החזו"א לומר קדיש אחד בלבד – כאמור הגרש"ג הנ"ל, וכן מקפיד בעל אילת השחר שליט"א בעצמו [כמש"כ בדברות מרדכי], וכן שמעתי שנוהגים בביהמ"ד של בעל חוט שני שליט"א. ובבהמ"ד של בעל חידושים וביאורים שליט"א מקפידים שלא לומר קדיש אחר שש"י כשיש אבל אחד [דברות מרדכי]. ויש להוסיף שבישיבת קול תורה מיסוד מוח"ז הגרי"מ שלזינגר זצ"ל, המנהג מקדמא דנא, והקפיד ע"ז שם הגרי"י נויבירט שאחר התפילה יהיה לכל היותר ב' קדישים (ק"י אחר עלינו, וקדיש דרבנן אחר אין כאלקינו) כשיש אבל אחד. [דברות מרדכי]. וכן הנהיג הגר"ש קסלר אב"ד מודיעין עילית, בבית מדרשו בקרית ספר, וכן נהגו בעקבותיו כמה בהכנ"ס בקרי"ס, ונכתב כן בתקנון שלהם [כן שמעתי, וכ"כ בדברות מרדכי]. וכן שמעתי על מקומות חשובים נוספים שנוהגים כן, וכן על כמה ת"ח חשובים שביררו הענין וכן נוהגים בעצמם, ואכמ"ל. 13. ומה שבספר אחד כתב שגם אבל אחד יכול לומר קדיש אחר כל הקטעים שבסיום התפילה והסתמך בזה האשל אברהם מבוטשאטש (מהדו"ק למברג ה'תרמו, רס" קלב) ע"ש - ברור שאינו מקור כלל, כיון שהוא כתב כן אחר שהקדים שלדעתו אין איסור לרבות בקדישים, ולא הזכיר את כל הפוסקים הנ"ל (!) [ולחידוד הדברים אביא מה שהוסיף שם שמה"ט הנהיג בקבלת שבת, שיאמרו קדיש אחר מזמור שיר ליום השבת, וקדיש נוסף אחר ה' מלך, ע"ש מה הזקיקו לזה]. ומה שתירץ המחבר את עצמו במהדו"ח, שבא"א מבואר שדבריו הם לכו"ע - במחכ"ת הוא טעות, דאיך אפשר להוציא מהא"א פשט בפוסקים שלא ראה אותם ולא מביא אותם וחולק עליהם לגמרי. ובר מהי יצוין שהמ"ב לא הביאו בס" קלב, אף שמביאו כמה פעמים בספרו, וספר א"א נדפס לפני הדפסת מ"ב בס" זה. ומה שאלף המגן (דיני קדיש פתיחה סעי' ז) העתיקו [על דברי המט"א שכתב בפשיטות כדברי כל הפוסקים הנ"ל], כבר הכה על קרקדו בשו"ת פאת שדך (א ט) בחריפות, והוסיף שהא"א לא הדפיסו את חיבוריו אלא אחר פטירתו הדפיסו את כתביו. עכ"ד. ויש להוסיף בזה את אשר כתב בעל המקדש מעט וגדוה"ק תלמידו ועורך כתביו על יו"ד עם ביאורים במכתב לגר"ש קלוגר ונד' בריש דע"ק על ריש יו"ד בנרמ"ח וז"ל: וכן העידו לי רבים אשר בפיו מילא לאמר כי כתבים שלו אינם כתובים כראוי להעלות לדפוס אם לא שיהיה נעשה להם מהדו"ב לברור את הסולת. ולכן הודעתי כזאת לנכדיו יצ"ו כי בלתי אפשר להעלות הכתבים לדפוס כאשר הם כתובים מכמה טעמים ובפרט כי נמצא בהם דברים אשר אינם ראויים להלכה כאשר יבין המבין וכאשר התעורר הגאון זצ"ל בעצמו ע"ז. עכ"ל ע"ש עוד. ואת החיבורים על יו"ד הוא ערך לדפוס, ולא החיבור על או"ח ואף שמן הסתם סומכים על הנדפס בא"א, מ"מ בנדו"ד שהוא דברים מפורשים נגד כל הפוסקים ולא הזכירם כלל, ודאי דלא ניח"ל להאי רב גאון שיודפסו דברים אלו בשמו, ועוד שיצטטו אותם נגד כל הפוסקים. [ומה שהוסיף שם באלף למגן שכ"ה בצוואת יש נוחלין, דחאו בפאת שדך שם שהמעין בפנים יראה שכוונתו אחרת לגמרי]. 14. אכן גם ימצא מקור לנוהגים כיום שגם אבל אחד אומר את כל הקדישים שאחר כל הקטעים שבסיום התפילה - דבר שלא מצאתי לו עד עכשיו מקור (ועי' הערה קודמת) – אין מזה ראייה לומר אחר כל

(עדיין לא נדפס), אמנם לכו"ע הוא רק במקום שתקנו קדיש וכלדהלן אבל במקום שלא תקנו יש איסור זה. ומחלוקת זאת תבואר בסמוך בהקדם גדר האיסור.

ענף ב

ריבוי קדישים בלימוד ותהלים בזמנים שונים
קדיש אחר תהלים לפני או אחרי התפילה:
בחודש אלול יש מנהג קדום לומר י' קדישים אחר התפילה, ומובא במ"ב (תקפא ג) בשם המט"א שאמרו עם קדיש אחריו, וכמו"כ מבואר בשו"ת פני יהושע (ה) שהיה מנהגם לומר פרקי תהלים לפני התפילה ואמרו אחריהם קדיש. ולכאור' מנ"ל לחדש קדיש נוסף כיון שבין כך יש קדיש בסיום התפילה או בתחילתה, ונראה שכיון שאינו מסדרי התפילה ל"צ להסתמך על הקדיש של התפילה, וסימן לדבר שיש נמצאים בלימוד ולא נמצאים בתפילה וכן להיפך. ויש לדון כע"ז אם לומדים מיד אחר התפילה, ולומדים דברי אגדה ורצים לומר קדיש דרבנן, אלא אמרו כבר קדיש זה ומשכחת לה בשחרית של ימות החול באר"י [אחר אין כאלקינו], וכן אחר במה מדליקין שנאמר באר"י אחר קבלת שבת, ועי' הערה 16.

קדיש¹⁵. [ונראה מתו"ד שלא ביסס את כל יסודו על ראייה זאת אלא כתוספת לדבריו הביא ראייה זאת]. והוכחה זאת שייכת גם באופן שיש קטעי תפילה או לימוד שבין כך נאמרים או נלמדים ואין ביניהם קדיש, שאין להוסיף קדיש, דאל"ה מדוע הפוסקים האריכו בסדר הקדימות, ולא סדרו לפתור הבעיה ולהוסיף קדיש במקומות אלו.

ועוד יש ללמוד מדבריו דדין זה הוא אף אם יש כמה אבליים וכל אחד אומר קדיש אחד לבדו [וכנ"ל למנהג הקדום], דהלא זאת הוכחתו, מדלא פתרו בעיית הקדישים ע"י תוספת מזמורים וכנ"ל או להוסיף קדישים בין המזמורים, ואף שע"ז יש אבליים שלא יאמרו קדיש, מ"מ מה יש לעשות. וכן מבואר בכמה פוסקים [הגר"א במע"ר (נג), המקו"ח (לחור"י) הנ"ל, מנהגי ורמייזא (לר"י שמש, ח"ב עמ' רמה ב'קצת טעמים) ועוד] שכתבו או נהגו, שלא לומר קדישים מסוימים אף שנהגו כמנהג אשכנז הקדום. אמנם נראה דיש פוסקים שחלקו ע"ז [המט"א המצוין לעיל, והמנוחה וקדושה והערוה"ש הנ"ל] שאם כל קדיש אומר אבל אחר יש מקום לכמה קדישים, וכן נראה בדעת המ"ב וכמו שהארכתי בחלק ב' של מאמר זה

מזמור בכל מקום שהוא קדיש, כיון דכפה"נ ס"ל דבסיום התפילה על כל קטע היתה תקנה עצמית לקדיש, אבל אין ראייה למקום שלא תקנו קדיש שיהיה אפשר לומר קדיש אחר כל מזמור שיחפצו. ¹⁵ והעירוני דלכאור' יש לדחות הראיה דלא רצו שיהיה טירחא דציבורא בהוספת מזמורים וקדישים, אכן הוא לא נקט הכי, וכנראה סבר שאם היה מותר היה עדיף להוסיף מזמורים וקדישים, לתועלת מתים שיוכלו להגיד עבורם, וגם עדיף מאשר המחלוקות שנוצרו בעקבות הויכוחים מי קודם בקדיש. ¹⁶ יצוין שבבכהכ"ס הגר"א שער חסד פעיה"ק, במנין ר' חיים חזן, נהגו שאחר במה מדליקין לא אומרים קדיש דרבנן, כיון דיש שיעור מיד אחריו עד מעריב, ובסיומו אומרים חנניא בן עקשיא אומר וכו' וקדיש דרבנן, ועד כדי כך מקפידים ע"ז, עד שגם מי שלא מכיר את מנהג המקום ומתחיל קדיש דרבנן, משתיקים אותו. וודאי טעמם כמשנ"ת שלא רצו לומר פעמיים קדיש דרבנן. וכע"ז הנהיג רבי יצחק זילברשטיין בבית מדרשו ברמת אלחנן מה"ט, אלא שהנהיג לומר את כל הבמה מדליקין עם הקדיש דרבנן שאחריו אחר הדרשה. ומפי השמועה שמעתי שהיו שעוררו ע"ז שמשנה את המנהג וכו', ושאל את אחד הגדולים [לא מסרו לי את שמו] והורה שיפה עשה, ושכלל המקומות שיש דרשה עם קדיש דרבנן אחריו, צריכים לנהוג כך. עכ"ד. ולכאור' יש לזה סתירה מהמט"א ושו"ת פני הנ"ל, וי"ל דשאצלם לא כל הציבור היו בלימוד לפני התפילה או אחר התפילה וכמש"כ בפנים משא"כ הכא כל הציבור נמצא בתפילה ובדרשה. עי"ל דהכא גם הקדיש דרבנן שאחר במה מדליקין אינו מסדר התפילה [וכמש"כ בסדור רש"ס ובסידור אזור אליהו דבנוסח אשכנז לא היה בתפילה כלל קדיש דרבנן, אלא שהיה נאמר אחר לימוד שלא במסגרת התפילה (וכ"מ בשו"ת מהרי"ל החדשות סד) וא"כ נהי שנהגו לאמרו כיון שאומרים דברי אגדה מ"מ אינו נחשב לקדיש של סדר התפילה], וממילא הוי כמו הלימוד שאחריו וע"כ אין לכפול קדיש זה פעמיים. נפ"מ בין הביאורים בלימוד אחר אין כאלקינו בשחרית כשלא כל הציבור נמצא בזה. [ובשם הגריש"א הובא במוריה והועתק בישיא יוסף (או"ח

מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון א—ג (שצז—שצט), ניסן תשע"ה ♦

צווחו קמאי הנ"ל, ואף אם כל קדיש אומר אבל אחר אינו מתיר זאת וכמשנ"ת.

בגדר האיסור להרבות בקדישים והנפ"מ

יש לחקור האם האיסור להרבות, הוא או על ה'אומר', או על ה'ציבור' [כיון שהקדיש לא יכול להיאמר בלעדיהם, וגם הן משתתפים בקדיש הן באמן ואשי"ר]. והיינו דבמקום דיש ריבוי קדיש ודאי דהאיסור על האומר, אלא דיל"ע אם הוא גם על הציבור, ואילו במקום שאין כלפי הציבור ריבוי קדישים [וכהא דשאלה א' ו-ג'] יל"ע אם יש איסור על ה'אומר'. וכמה שאלות יוצאות מחקירה זאת: א] אם יש כמה 'אבלים' וכל 'אבל' יאמר קדיש אחר, נמצא שכלפי ה'אומר' אין כאן ריבוי קדישים אבל כלפי הציבור יש כאן. ב] כש'אבל' אחד התפלל או יתפלל ויאמר את הקדישים וכעת מגיע למנין אחר שאין שם כלל 'אבלים', האם יאמר את הקדיש או לא, דכלפי הציבור אין כאן ריבוי קדישים וכלפי האומר יש כאן ריבוי. ויש להוכיח את גדר הדבר כשנפשוט מדברי הפוסקים את הדין בשאלות הנ"ל. ג] אם יש בין כה 'אבל' שאומר כל הקדישים [ועדיין לא שמע על דברי הפוסקים שאין להרבות בקדישים], האם אפשר לומר איתו ביחד [למנהג שאומרים קדיש יחד], או לא.

על שאלה א] לכאורה נחלקו בדבר הפוסקים, מראיית ה'דבר שמואל' הנ"ל הוכחנו לעיל דס"ל דיש בכה"ג דין זה, וכן מבואר בכמה פוסקים וכדלעיל [הגר"א, המקו"ח לחו"י, מנהגי וורמייזא, ועוד] שכתבו או הקפידו שלא לומר קדישים מסוימים מכח דין זה, אף שנהגו כמנהג אשכנז הקדום [דאצל כל הנ"ל נהגו כמנהג אשכנז הקדום שרק אחד

ריבוי קדישים אחר תהילים על הקבר ובלמוד משניות: ומכאן יש לעורר על המנהג שהנהיגו כמה משפחות, שבהליכה לקבר של יקירם כשיש כמה בנים וכ"א רוצה לומר קדיש והם מקפידים על מנהג אשכנז הקדמון שרק אחד אומר קדיש ולזה הנהיגו שאחר כל פרק תהילים, מפרקי התהילים הנאמרים על הקבר, אומר אחד הבנים קדיש, ולהאמור הר"ז בכלל מרבה בקדישים עם כל חומר הדבר המבואר עד כה, וכאן הוא לכו"ע כיון דלא תקנו כאן כמה קדישים, וז"ב. [והגדילה לעשות משפחה אחת, שאחר כל סדר התהילים המקובל ואמירת קדיש אחד מוסיפים עוד תהילים כדי שעוד בנים יוכלו לומר קדיש, וכאן הוא יותר חמור כיון שבזה כל הלימוד הוא בשביל להוסיף עוד קדיש]. ושוב ביררתי את הנהוג אצל בעל הדרך אמונה שליט"א, והתברר שאף שמקפידים אצלו שרק אחד אומר קדיש וכחזו"א, מ"מ בעליה לקבר של הרבנית ע"ה, רק בן אחד אמר קדיש אחר כל סדר התהילים המקובל, ולא הוסיפו עוד קדישים בשביל שאר הבנים. [עדות נכדו רבי גדלי' הוניגסברג שליט"א]. ועוד העירוני אל נכון שאין לטרוח בקדיש זה שכל אחד יאמר, כיון שלא נמצא מקור שיש חיוב לומר קדיש על הקבר. ואדרבה בפוסקים ובמ"ב (עא טו) מבואר שאין לומר משום לועג לרש אא"כ מרחיק ד"א. [והמקילים כיום באמירת קדיש מסתמכים על השד"ח (אבלות קט) שהוא מעניינו של מת, וגם כיום יש המחמירים בזה¹⁷]. וה"ה בלימוד משניות או סיומי מסכת ביארצייט שצ"ל רק קדיש אחד בסוף, ולא כאלו ששמעתי שלומדים משנה ואומרים קדיש, עוד משנה ועוד קדיש, או שמסיימים מסכת ואומרים קדיש, עוד סיום מסכת ועוד קדיש, וע"ז ממש

א עמ' ז) דשרי לומר כה"ג ב' קדישים]. ¹⁷ וודאי שבמקום שיש אפשרות להרחיק ד"א כגון שהקבר סמוך למקום שאין קברים יש להרחיק. [ומה שיש שהליצו עפ"י המעבר יבק (שפת אמת כט), אינו ענין לענייננו, דהמעין יראה שמיירי רק על קדיש הגדול שאחר הקבורה שבו מתפללים על תחיה"מ ולאחיא מיתא וכו', ולא על כל קדיש].

וכנראה כוונתו לקדיש אחר עלינו שהוא כעין חיוב כפי שיבואר בשם הלבוש והמ"ב, וע"כ יאמרו עבור הציבור, כעין כמו ש"ץ כיון שהציבור מחויבים בדבר. על שאלה ג] ל"מ מפורשות, ויש לפשוט הדבר לפי גדר הדבר המבואר על השאלות קודמות, דלמבואר על שאלה קודמת שאין לאבל לומר, כ"ש דהכא אין לומר.

ענף ג

האם יש מקור לב' הקדישים שבתחילת התפילה

כעת נדון על כמה חלקים בתפילה בפרטות אם תקנו שם קדיש או לא, על הצד שלא תקנו שם קדיש, ברור שיהיה בזה את האיסור להרבות, גם אם כל קדיש יאמר 'אבל' אחר. ועל הצד שתקנו קדיש, באופן שנאמר בזה קדיש נוסף על קטע תפילה אחר בסמיכות אליו, יש לברר אם יהיה איסור זה. יש להקדים לבירור זה את מנין הקדישים המחויבים בכל יום. ואח"כ נדון איזה קדישים אפשר לומר.

מנין הקדישים המחויבים בכל יום

שבעה קדישים: כתבו הגאונים והראשונים שיש שבעה קדישים בכל יום ע"ש הפסוק שבע ביום הללתיך (תהלים קיט קסד), והביאם שבלי הלכט (ח) הועתק בב"י (רס"י נה). ובמנינם המדויק ישנם כמה דעות בראשונים ובאחרונים [ע"ש בב"י בשם תשובת הראב"ד וברוקח (שסב), ובלבוש והעתיקו המ"ב (ה)]. ונציין לשיטות העיקריות. לכו"ע מונים את הקדישים דלהלן: א' אחר ישתבח. ב' חצי קדיש אחר שמו"ע. ג' קדיש תתקבל אחר ובא לציון. ד' במנחה, קדיש אחר אשרי. ה' במעריב קדיש אחר ברכות ק"ש. ויש שמנו קדיש אחר קריה"ת (וזה שייך רק ביום שיש קריה"ת, ועי' פרישה). ויש שמנו קדיש אחר מזמור או פרק או אגדה או משנה (ע"ש בב"י ועי' פרישה). ויש שמנו קדיש תתקבל דאחר מנחה (ועי' פרישה שהוא לכו"ע). ויש שמנו קדיש תתקבל דאחר מעריב. ויש שמנו קדיש אחר עלינו

אומר קדיש, דהמנהג אצל האשכנזים לומר יחד החל להתפשט לפני פחות ממאתיים שנה, וג"ז לא בכל המקומות, וכן יש היום המקפידין ע"ז ואכ"מ]. ונראה מזה דגדר הדבר דהאיסור הוא גם על הציבור. אמנם מכמה פוסקים דלעיל [המט"א, המנוחה וקדושה], נראה דבמקום שתיקנו קדיש ואין אנו מחדשים מעצמינו קדיש במקום זה, אם האבלים יתחלקו ביניהם אין ד"ז. [ובדעת הערוה"ש שהבאתי שכתב שתקנו קדיש נוסף במקום מסוים בגלל ריבוי היתומים, יל"ע האם כוונתו דמכח התקנה שיש מקום לקדיש במקום זה אין כלל ד"ז, או שגם כה"ג שייך ד"ז אלא שבגלל ריבוי היתומים תיקנו תקנה מיוחדת עבורם]. ונראה מזה גדר הדבר הוא דבמקום שאין על האומר איסור, מ"מ יש איסור מכח הציבור לבדו. על שאלה ב] באגרות משה (י"ד ג מב, ב) כתב וז"ל: ובדבר שאתה אומר קדיש וכבר התפללת מנחה ואמרת קדיש ובאת לביהכ"נ אחד להתפלל מעריב בהקדם בשעה שהם מתפללין מנחה אם אתה צריך לומר קדיש עוד הפעם. בעצם אינך צריך לומר עוד הפעם קדיש ואין צורך להרבות בקדישים, אבל אם יודעים שאתה אבל ויחשדוך שאינך חושש לכבוד אב ואם תצטרך לומר קדיש ואם יהיה ניכר שאינך מתפלל שבינו שכבר התפללת אינך צריך לומר. עכ"ל. ונראה מדבריו דסבר דהאיסור הוא על ה'אומר', דבכה"ג אין על הציבור איסור, ויתכן עוד סבר דהאיסור הוא או על ה'אומר' או על ה'ציבור'. שו"ר בקובץ תשובות הגרי"ש אלישיב (ב סג): 'אם בא לאחר שהתפלל ואמר קדישים, למקום שעומדים בגמר התפילה אם יש שם מי שמחויב לומר קדיש יגיד המחויב, אם אין מי שיגיד קדיש בודאי באמירת קדיש יש בזה משום עילוי נשמה לנשמת ההורים'. ומבואר שגם הוא ס"ל דאין לו להרבות בקדישים ולומר קדיש נוסף אם יש מחויב [אף שודאי נהג שכמה 'אבלים' אומרים קדיש יחד] אלא שאם אין שם מחויב כתב שיאמר קדיש,

מכוונים. [ובכה"ח הוסיף שיש נוהגים להוסיף קדיש נוסף, אחר המזמור שאחר מנחה, וא"כ סה"כ י"ג קדישים ומכוון כנגד י"ג מדות] והספרדים [והחסידים] נוהגים כוותיה, אכן הפוסקים האשכנזים לא הזכירוהו וחלקו ע"ז להדיא.

ומבואר מכ"ז דלא כל קטע מהתפילה מחייב קדיש, אלא שקבלו מה מנין הקדישים והסמיכות על קטעי תפילה מסוימים, וכ"כ הפוסקים להדיא וכדלהלן [ופוסקים נוספים שהבאתי בחלק ב' של מאמר זה (שעדיין לא נדפס)] שלא כל קטע מחייב קדיש, ואדרבה האומר אחר כל קטע הוא מרבה בקדישים.

קדיש יתום: ענינו של הקדיש התבאר לעיל בפתיחה, וכמובן שהקדיש אינו תפילה על הנפטר אלא שיש מעלה גדולה להקדיש את שם השם לע"נ הנפטר [עי' שו"ת בנימין זאב (רא)], ולזה בעצם סגי בקדישים שבתפילה, אלא שבגלל שהיו יתומים קטנים שלא יכלו להתפלל לפני העמוד תקנו בשבילם שיאמרו קדיש וקראוהו קדיש יתום אבל הקדישים שבתפילה עדיפים על זאת, ולא כאנשים הטועים שקדיש יתום עדיף על קדיש שבתפילה - כן מבואר בשו"ת מהרי"ל (החדשות כח) וז"ל: והקדיש הזה ניתקן אחר פסוקי דא"ר אלעזר א"ר חנינא ואחר שיר המעלות וכן אחר הדרשות, והיתומים שאומרים אותו לפי שאין יכולים לומר ברכו אלא א"כ נעשו גדול, דכל מי שאינו מחויב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתו, וכולהו קדישי דעלמא תקנתא דרבנן נינהו אבל קדיש זה לאו דבר שבחובה הוא הילכך יכולין קטנים לאומרו. ובעובדא דר' עקיבא הוזכר ג"כ יהא שמי' רבא. ומה"ט נמי נ"ל דאפי' הגדולים [-] היינו גדולים בשנים] קפדי טפי אקדיש דיתום [יותר] משאר קדישו' וברכו משום דקדיש זה הוי תוספת ולא חובה, וסברי דעבדי טפי קורות רוח להוריהם מבאחרים. ואין דעתי מסכמת עמהם בזה דאדרבה גדול המצוה ועושה כו'... ומה שנוהגין ביש מקומות לומר

דשחרית [ועי' לקמן בגדר חיוב קדיש זה]. וקדישים נוספים הזכיר הרוקח שם, מלבד הנ"ל וביאר טעם כאו"א. [קדיש לפני מוסף, ולפני מנחה בשבת, ואחר פיתום הקטורת, במה מדליקין ויתן לך].

עשרה קדישים: בתקו"ז [לגירסא המובאת בתשו' מנחם עזריה לרמ"ע מפאנו (קט)] נמצא לומר עשרה קדישים כדי לקיים בכל יום אותיות צדי"ק, דהיינו צ' אמנים ד' קדושות י' קדישים ק' ברכות, והועתק בספרי המקובלים, ובכמה פוסקים כגון במחצה"ש (על המג"א וט) והגר"ז (נה א). והערה"ש (נה) פי' שג' קדישים הנוספים הללו, הם הנאמרים אחר עלינו בג' התפילות. [דהערה"ש לא מנה קדיש זה במנין השבעה ודלא כלבוש].

עוד מבואר בראשונים ובפוסקים כנפסק ברמ"א (נד) ובמ"ב שם ובמקומות רבים, שתקנו קדיש אחר אמירת פסוקים [טעם וגדר הדבר, ואם יש בקדמונים שיטות אחרות, ביארת בס"ד במאמרי 'מהות הקדיש והחילוק בין ח"ק לקדיש שלם' (שעדיין לא נדפס) אמנם להלכה ודאי שצריך פסוקים]. אמנם מאידך גיסא לא כל אמירת פסוקים מחייבת קדיש אלא רק פסוקים המאמרים בסדר התפילה או בציבור וכשראו לנכון לתקן זאת.

שיטת האריז"ל: האריז"ל בשעה"כ ופע"ח המובא בכה"ח (מח א, נה א) חלק על הנ"ל בתרתי, וחידש שמנין הקדישים הוא י"ב [וכסדר התפילה של הספרדים] והם. בשחרית: א' קודם הודו, ב' קודם יוצר, ג' אחר שמו"ע, ד' אחר קדושה דסדרא, ה' קודם אין כאלקינו, ו' קודם עלינו. במנחה: ז' לפני שמו"ע, ח' אחר שמו"ע. בערבית: ט' קודם ברכו י' לפני שמו"ע, י"א אחר שמו"ע, י"ב קודם עלינו. וכן שלא נאמר על פסוקים, אלא ענינו דהתפילה מחולקת לכמה חלקים עיקריים כשכל חלק הוא מכוון כנגד עולם רוחני מהעולמות העליונים [אבי"ע - אצילות בריאה יצירה עשיה], ותקנו קדיש אחר בכל שינוי עולם ועולם. ע"ש פירוט הקדישים וכנגד מה

בסדר אזור אליהו ע"ש. וגם המקורות המאוחרים דלקמיה הם לקדיש אחד בלבד [ולא ב' קדישים] וכפי שנפרט. ואביא חלק מתו"ד בקיצור עם הוספות חשובות.

הקדיש שאחר רבי ישמעאל: קדיש זה הוזכר לראשונה בשו"ת בנימין זאב (ססי קעו) שכתב לשואל: 'ועל מה שנהגת לומר קדיש קודם ברוך שאמר גם בזה ישר כחך וראוי לאומרו'. והביא מהגאונים שקדיש נאמר אחר דרשה ואחר פסוקים ואח"כ את תשו' הראב"ד ואת דברי הגמ' בסוטה ורש"י על קדיש אחר אגדה וסיים: 'א"כ מאחר שאנו קורין בכל יום פרשת התמיד ומשנת איזהו מקומן ובריייתא דרבי ישמעאל שהיא במקו' תלמוד שהמדרשים הן כתלמוד ראוי והגון הוא הקדיש אחריהם'. עכ"ל. ומבואר שהמנהג המקובל היה שלא לומר שום קדיש אלא שהשואל נהג כן והרב המשיב משבחו, והביאו בכנה"ג (נא) והוסיף שמנהגינו לאמרו קודם הודו, והעתיקו המ"ב (שם, י) עם קצת שינוי לשון: 'יש נוהגין לומר קדיש קודם ב"ש, ויש נוהגין לאמרו קודם הודו. עכ"ל. וכוונת הכנה"ג 'קודם הודו' למנהגו מנהג הספרדים [והחסידים] שאומרים לפני ב"ש הודו ומזמור שיר ושייך לומר קדיש אחר הודו לפני ב"ש, אכן למעשה מנהג הספרדים כיום לאמרו לעולם לפני ב"ש.

והנה בבנימין זאב ודאי הכוונה לקדיש דרבנן, כיון דמבואר בדבריו דקאי על הלימוד שקודם לכן, אמנם המ"ב לא פירש על מה מוסב הקדיש וגם לא פירש להדיא על איזה קדיש מדובר, ויש לדון בזה כיון דלקדיש דרבנן צריך מילי דאגדתא וכנפסק להלכה במג"א (נד ג) ומ"ב (ט) ויל"ע היכן הדברי אגדתא הכא, ובגר"ז (ססי נד) אחר שפסק שלעולם צריך דברי אגדה, נוסף במוסגר: (אבל אחר איזהו די בסיום תפלת יהי רצון). עכ"ל. ואינו ברור ממי הוספות אלו, וגם אם הם מהגר"ז לא ברור אם הם סוף דעתו או לא [עי' בהקדמת הגרא"ח נאה לקונטרס השלח והועתק בגר"ז מהד' עוז

תדיר קדיש יתום, מעת שנתרבה שעת הזעם בעולם לא היו מסתפקין בשבתות וי"ט, והגדולים ג"כ אין כולם רגילין לעבור לפני התיבה, וגם ראיתי שמוחין בהן [שלא] להתפלל כדי שלא יתפללו שאינו ראוי לכך. עכ"ל. ובדבריו מבואר שתקנו את הקדיש שאחר הדרשות [היינו דברי אגדה] אחר במה מדליקין ואחר שיר המעלות [כנראה כוונתו אחר מנחה דשבת בחורף] וברמ"א דלהלן מבואר שתקנו את הקדיש אחר עלינו דשחרית ומבואר דסגי בקדיש אחד ביום, וזה נראה מקור תקנת הגרעק"א הנ"ל שיאמרו קדיש אחד בתפילה יחד כדי שלכל הפחות כ"א יאמר לפחות קדיש אחד ביום. וכן מבואר בשו"ת אג"מ (י"ד א נד) גבי מי ששכרוהו לומר קדיש דמעיקר הדין סגי באחד ליום ע"ש עוד. [ואם נאמר שהכוונה לקדיש אחר עלינו שבכל תפילה, יעלה בידנו שתקנו לכל היותר קדיש אחד בכל תפילה].

האם יש מקור לב' הקדישים שבתחילת התפילה יש לברר אם יש מקור למה שהדפיסו הסידורים בנוסח אשכנז בזמנינו, ב' הקדישים לפני ברוך שאמר, דהיינו אחד אחר רבי ישמעאל ויה"ר, ואחד אחר מזמור שיר. והנה בעיון ברשימת הקדישים דלעיל נגלה שלא מופיע שום קדיש [מלבד אצל האריז"ל וגם אצלו הוא רק קדיש אחד, ונברר דעתו ושיטתו להלן]. וא"כ צריך לברר מאמיתי החלה אמירת קדיש ומדוע והרחיב בזה רבי יצחק סן שליט"א [דפקיע שמיה בעריכת כתבי רבותינו הראשונים והאחרונים ובפרט בעניני סידורים ותפילה] במחקר מקיף שכלל עיון בס' הראשונים והפוסקים עם בדיקה מקיפה של למעלה ממאתיים סידורים ישנים, ובירור המנהג הקדום והדפיסו בראשונה ב"שורון" (ב תקנא), ושוב הדפיסו במילואים לסדור רבי שבתי סופר שבמהדורתו, וצוטט בכמה ספרים ומאמרים. ומסקנתו שאמירת קדישים אלו החלה בתקופה מאוחרת ולא נזכרו כלל בראשונים ובפוסקים הקדמונים ובסידורי אשכנז הראשונים [וכ"כ

מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון א-ג (שצז-שצט), ניסן תשע"ה ♦

עפ"י סוד [ועי' בסמוך בשם האול"צ שמעיקר הדין גם לדעת האריז"ל סגי בח"ק, והנפ"מ כשלא היה מניין למתירים לאמרו באמצע פסוד"ז]. והנה לעיל הבאתי להעיר היכן דברי האגדה הנצרכים לקדיש דרבנן, אכן לפי"ד האריז"ל הללו ביאר בשער הכולל (ג כז) שאין הקדיש הולך על מה שנאמר לפניו, אלא לפני הנאמר אחריו להפסיק בין העולמות ולהעלותו, ולכן לשיטתו אי"צ שיאמרו דברי אגדה לפני"כ, ועד כדי כך שמכ"ז תמה על המוסגר בשו"ע הגר"ז הנ"ל שחיפש דברי אגדה לקדיש זה, כיון שמקורו עפ"י קבלה ולפי הקבלה א"צ כלל דברי אגדה והוכיח כן מהפע"ח ומשנת חסידים [וכ"נ משעה"כ שלא הזכיר זאת] דכתבו לומר קדיש זה למרות שלא אמרו כלל יה"ר. אכן כאמור דבזה האריז"ל פליג על הגאונים והראשונים שהצריכו פסוקים לכל קדיש, והפוסקים האשכנזים לא נקטו כדבריו.

הקדיש שאחר מזמור שיר: והנדפס כיום בסדורים לומר גם קדיש אחר מזמור שיר הוא תמוה מאוד, דכפי שציין במאמר ר"י סף שם בכל הסידורים הישנים והיינו גם בסדורים שכבר נדפס בהם מזמור שיר [שמקורו באריז"ל] וקדיש דרבנן אחר רבי ישמעאל, אין קדיש נוסף לאחר מזמור שיר, וכן נדפס בסידור עיון תפילה, וברוב הסידורים שנדפסו עד חורבן אירופה [ע"ש פירוש], וכן משמע להדיא במט"א (תקפד ז-ח), ובסוד ושורש העבודה (שער האשמורת יא, ושער השיר ג). ואף שיש כאן מזמור מ"מ לא כל מזמור מחייב קדיש [וממילא אין מקום לקדיש כלל] וכי נאמר קדיש אחר פרשת תמיד וכן אחר קטורת, או אחר כל מזמור בקבלת שבת, וכה"ג. וכן לפי האריז"ל הנ"ל מפורש בדבריו שיש רק קדיש אחד, וכן נהגו אצל ההולכים לפי נוסחאותיו הרי הם הספרדים והחסידים, שאע"פ שאומרים מזמור שיר אחר הודו ולפני ב"ש, ולכן יש אפשרות לקדיש אחד ומ"מ אין קדיש נוסף. וביותר מכך עי' לקמן בשם הגר"ר

והדר]. ור"י סף שם ביאר כוונתו שהוא דברי אגדה כיון שהוא נמצא במשנה באבות (ה כ) [וכן שמעתי משמיה דהגרא"י זלזניק זצ"ל ר"י עץ חיים פעה"ק]. אמנם בהמשך דבריו העיר ע"ז שדברים אלו צ"ע, היות שהגר"ז עצמו הצריך שם גם אחר פרקי אבות לומר דברי אגדה לפני שאומרים קדיש דרבנן, ומקורו במג"א וכ"כ המ"ב (שם). ואכן שמעתי שגדול אחד זצ"ל כשהיה אומר קדיש דרבנן אחר הקרבנות [ולמבואר בסמוך, כפה"נ בבית מדרשו היה מניין שאמרו קרבנות] היה אומר אחר היה"ר, חנניה בן עקשיא אומר וכו'. ובדברות מרדכי הביא שכן נהגו כיום בבהכנ"ס נוספים בירושלם, אכן ברוב המקומות שאומרים קדיש זה לא שמענו שינהגו כן וצ"ע.

ור"י סף ביאר דס"ל לבנימין זאב כפוסקים דאפשר לומר קדיש דרבנן גם אחר תורה שבע"פ ואי"צ דברי אגדה [עי' מה שהביא המג"א שם ובברכ"י רס"י נה] אבל לדידן דמבואר במ"ב דצריך דברי אגדה צ"ע וא"כ צ"ע כוונת המ"ב שהזכיר את הקדיש. ויתכן אולי להציע שכוונת המ"ב לקדיש יתום כיון שאחר פסוקי תנ"ך אפשר לומר קדיש יתום וכמ"ש המ"ב שם וכיון דאמרו פסוקי פרשת תמיד [וד"ז כבר הזכיר הבנימין זאב עצמו שם] אפשר למר קדיש, ועי"ל דאיהו מקומן נחשב כסדר התפילה ולא כלימוד של תושבע"פ בעלמא, עי' לשון השו"ע (קב), וכעין מה שמצינו שבזמנים קדומים יש שנהגו לומר אחר אין כאלקינו קדיש יתום [עי' סידור אזור אליהו במוסף דשבת]. ולפי"ז עולה דאין מקום לקדיש דרבנן, ומקור הסדורים לקדיש דרבנן הוא עפ"י קבלה וכבסמוך.

מקור נוסף לקדיש (דרבנן) עפ"י קבלה: ומקור הקדיש דרבנן הוא בדברי האריז"ל וכמשנ"ת, ולשיטתו עד פסוד"ז הוא עולם העשייה, ומשם הוא עולם היצירה, ולכן צ"ל ביניהם קדיש. ובדבריו מבואר שהוא קדיש דרבנן [שעה"כ (נא-א) ד"ה רבון, והועתק בכה"ח מח א] ולא נתפרש מדוע, ואולי הוא

הודו, לפי האריז"ל יצטרכו לומר את הקדיש רק אחר המזמור שיר. [וגם בדבריו מפורש שאומרים רק קדיש אחד]. וע"ש במאמר ר"י ס"ן שכן נדפס בכמה סידורים ישנים קדיש רק אחר מזמור שיר.

וכן במ"ב נזכר רק קדיש אחד – והוא אחר מזמור שיר, והוא בבה"ל במאמר הקדישין (קלב) שברשימת כל הקדישים שבתפילה הזכיר רק קדיש אחר מזמור שיר, ולא הזכיר קדיש אחר ר' ישמעאל. וגם במ"ב (נא י) שהבאנו לעיל, הזכיר בסתמא קדיש לפני ב"ש או לפני הודו, ומבואר שאומרים רק קדיש אחד, ומשמע ג"כ שכוונתו סמוך לב"ש והיינו אחר מזמור שיר [ואע"פ שכאמור מקורו שם בבנימין זאב, ושם מבואר שהוא אחר איזהו מקומן ור"י ולא נקט אחר מזמור שיר, לק"מ כיון דבזמנו לא אמרו מזמור שיר כלל שמקורו באריז"ל והתפשטה אמירתו לפני פחות מג' מאות שנים]. והוסיף להביא שם עדות ת"ח מתלמידי ישיבת הח"ח בראדין שלא אמרו שם קדיש דרבנן והש"ץ התחיל מזמור שיר. ואנו אין לנו אלא דברי והנהגת הפוסק אחרון המ"ב.

המנהג למעשה: והוסיף ר"י ס"ן שם שבירר שהמנהג היה בבהכנ"ס בחצר של רבי ישעיה ברדקי (חתן בעל פאה"ש) שבעיר העתיקה, וכן בבהכנ"ס בבתי נייטין, בבתי ברוידא, וכן בכל הבהכנ"ס (פרושים) הוותיקים שבירושלם מקדמא דנא - לומר רק קדיש אחד אחר מזמור שיר. ויש להוסיף על דבריו, שב'ארח דוד' (סעי' מה ובהערה) מובא שהג"ר דוד בהר"ן הקפיד שרק יאמרו קדיש אחד, כן מסר בשמו הג"ר זונדל קרויזר, והוסיף דכן הוא עפ"י קבלה דיש לומר רק קדיש אחד (וכבר ביארתי לעיל את עומק הדברים), ועוד צוין שם דבבתי נייטין הקפיד ע"ז רבי מרדכי הריס (- מגדולי הת"ח דשם). עכ"ד. [ובהנהגות הגרש"א יודלביץ' הדרת המעיל' הנדמ"ח ב'מעיל שמואל' מובא ששמועה זו שמעה הגר"ז קרויזר מהגרש"א יודלביץ' והוא ששמעה מהגר"ד בהר"ן].

זונדל קרויזר שעפ"י קבלה יש ענין לומר רק קדיש אחד, וביאור הדברים, דכיון דטעמו של האריז"ל לאמירת הקדיש הוא, כדי להפריד בין העולמות, והיות שכאן אין ג' עולמות שיפרידו ביניהם ב' קדישים אלא רק ב' עולמות א"כ יש מקום רק לקדיש אחד אבל אם אומר קדיש נוסף לכאור' נמצא פוגם ח"ו ולא מועיל וא"כ יש קפדיא לומר רק אחד, והסכים עמדי גאון אחד בנגלה ובנסתר שליט"א, וא"כ לא רק שאין מקור לב' קדישים אלא יש קפידא שלא לומר ב' קדישים.

ולראשונה הופיעו ב' קדישים אלו בכמה סידורים בודדים של 'נוסח אשכנז' כמנהג פולין הישן (פולין רוסייה ליטא וכו') שנדפסו לפני פחות ממאה שנים שנה - לאפוקי סידורי נוסח ספרד שנשארו עם קדיש אחד, וכן סידורי אשכנז מערבי (גרמניה וכו') שאין בהם שום קדיש, גם לא קדיש דרבנן [וגם לא מזמור שיר] - ומהם העתיקו סידורי זמננו, ע"ש במאמר ר"י ס"ן פירוט מקיף [וכן כתב ג"כ בסדור אזור אליהו].

וגם אם אומרים קדיש אחר מזמור שיר, מ"מ א"א גם לומר קדיש אחר רבי ישמעאל, דאם לא תקנו ב' קדישים א"א להוסיף מדעתנו על כל מזמור קדיש נוסף כמו שלא יעלה על הדעת לומר קדיש אחד אחר תמיד ואחד אחר קטורת וכו' וכו', וקדיש שאחר מזמור שיר יעלה לשניהם, וכי תימא דזה קדיש דרבנן וזה קדיש יתום ואיך יעלה לשניהם זה ל"ק דעיקר הקדיש הוא עד דאמירן בעלמא וזאת יש בשניהם, וכמו שהבאתי מהאול"צ בדעת האריז"ל, וכן רואים אצל מנהג הקדמונים שהזכרתי לעיל, שבשבת אחר מוסף אמרו קדיש יתום אחר עלינו ואין כאלקינו למרות שאמרו דברי אגדה בסוף אין כאלקינו (ודלא כמהרש"ל) [ומה שכיום אומרים קדיש נוסף שם אכ"מ והארכתי בחלק ב' של מאמר זה (שעדיין לא נדפס)]. ועוד יש להוסיף שבליקוטי מהרי"ח (א נ) כתב בשם ספר זיכרון יהודא - הנהגות מהר"ם א"ש (דף יח:): מגדולי תלמידי החת"ס, שאם אומרים מזמור שיר לפני

מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון א-ג (שצז-שצט), ניסן תשע"ה ♦

אם יש ביניהם ת"ח] האומרים ב' קדישים כיון דלא ביררו את שורש הענין האמור וסמכו על הסדורים, ולהאמור אי"ז אלא המצאה של הסדורים שחשבו שאחר כל מזמור צ"ל קדיש, וזה אינו. [עוד יתכן, כמו שאמר הגר"י קמינצקי שם, שסיבת ב' הקדישים היתה למנהג הקדום שרק אחד אמר קדיש ועקב ריבוי האבלים היו מתחלקים ביניהם בקדישים אלו, אבל במקום שכולם אומרים קדיש אין מקום לב' קדישים אלו. וא"כ יתכן שזאת סיבת הדפסת הסידורים ב' הקדישים ועם הזמן נשכח הדבר. אכן לפי משנ"ת שאין מקור ומקום לב' קדישים אלו, ולפי המבואר בריש המאמר שאם אין מקור לקדיש נוסף הרי"ז בכלל האיסור של ריבוי קדישים גם אם כל אבל אומר קדיש נפרד, א"כ גם אם יש ב' אבלים המתחלקים ביניהם בקדישים, אין לומר את שניהם].

ב' קדישים אלו הם בכלל האיסור להרבות: מכל זה מבואר שאין מקור או מנהג קדום לב' קדישים אלו, ולפי כל טעם וסיבה מספיק קדיש אחד - בין אם טעם הקדיש משום קדיש שאחר לימוד איזהו מקומן ור"י, בין אם טעמו כאריז"ל שצ"ל קדיש לפני פסוד"ז. בין אם זה יהיה קדיש דרבנן, בין אם זה יהיה קדיש יתום. בין אם יאמר לפני מזמור שיר בין אם יאמר אחריו. מ"מ יש מקום לכל היותר לקדיש אחד

וביותר מזה, היה מעשה בביהמ"ד של הגר"י פישר שאדם אחד התחיל קדיש דרבנן בתחילת התפילה, והשתיקו הגר"י באמצע הקדיש. [עדות רבי ניסן י. ל. שוב שליט"א שנמסרה למערכת ה'לוח' - 'לוח ההלכות והמנהגים']. וכן אמסור בזה בפרסום ראשון את אשר שמעתי מבעה"ב אחד שסיפר בנוכחותי לג"ר ברוך אויערבאך, שכשהיה 'אבל' והתפלל במנין אביו הגר"ז אויערבאך בשערי חסד, הורהו שיאמר רק קדיש אחד או אחר ר' ישמעאל או אחר מזמור שיר אבל לא את שניהם (והגר"ב שהי' בקי בהליכות ופסקי אביו שמע דבריו ולא סתרם) [ורשמתי הדברים סמוך לשמיעתן]. וכן הובא ב'אמת ליעקב' (על השו"ע או"ח נא בהערה) בשם הגר"י קמינצקי שצ"ל רק קדיש אחד וביאר דב' הקדישים מקורם מריבוי האבלים שרצו כ"א לומר קדיש לבדו, והוסיף דאי אישר חילי אבטליניה לב' קדישים אלו¹⁸. וכן עי' במאמר רבי יהודה טשזנר בס' הזכרון שירת מרים (פטרופווינד) עמ' קמה שהביא חלק מהנ"ל, ונראית מסקנתו שאין מקום לב' קדישים.

הטעם שיש כיום אלו שאומרים ב' קדישים: כאמור, שהסדורים [כמה סדורים שנדפסו במאה - מאה חמישים שנה אחרונות] הם אלו שחידשו אמירת ב' קדישים אלו, וממילא אין להביא ראיה ממנהג האנשים [גם

¹⁸. ומה שיש שרצה להביא מקור לב' קדישים משו"ת פנ"י (ה) [שהבאתי עיקר דבריו לקמן] בשם האריז"ל, הנה לכאור דברי שו"ת פנ"י בנקודה זאת לכאור אינם מובנים כיון שבאריז"ל מפורש רק קדיש אחד, ומה שתירצו א"ע שכוונת שו"ת פנ"י שלפי האריז"ל יצטרכו לומר ב' קדישים, אינו נהירא למעיין דאין שו"ת פנ"י יכתוב דבר נגד המפורש באריז"ל, וכבר עמד על דברי הפנ"י ר"י סץ שם, והוסיף שבזמן הפנ"י [ה'ש"מ לערך-ה'ת"ח] עדיין לא אמרו כלל מזמור שיר [שהתפשטה אמירתו עפ"י האריז"ל ב'אשכנז מזרחי' רק לפני כ-250 שנה] וא"כ על מה יהיו ב' קדישים, ועוד ששום פוסק לא הביא ממנו לומר ב' קדישים אף שאת עצם נידון תשובתו העתיקו כל הפוסקים, ועוד שאינו מובן לשונו שם דהא ס"ל, ושע"כ שנפל ט"ס בדבריו, והוסיף שע"כ השע"ת דלקמן לא העתיק משפט זה, ולפי"ז אין רא"י כלל לנידונו. ומה שהוסיפו שכ"ה להדיא בקשר גודל לחיד"א [ו לו] שאביא להלן] בהבנת שו"ת פנ"י, גם מזה אין שם שום משמעות לעניינו, דע"ש שחילק בין הקדיש שאחר תהילים שאמור לפני התפילה שאם לא אמרוהו לפני פסוד"ז כיון שלא היה מנין לא יאמרוהו כעת לבין הקדיש שבתחילת התפילה המחויב לפי האריז"ל, אבל אין כוונתו לומר ב' קדישים בתחילת התפילה [ומה שאין מרבה בקדישים בקדיש שאחר התהילים כבר ביארתי לעיל]. ואפי' אם היה משמעות מדבריהם מ"מ אחר שמפורש בכל המקורות הנ"ל שיש רק קדיש אחד [כאמור, האריז"ל, המט"א, יסושה"ע, הרבה סדורים ישנים, המ"ב, זכרון יהודה, מנהג ירושלם, וכמה גדולים שמאוד הקפידו ע"ז] פשוט שכן צריך לנהוג.

יתום - וא"כ הציבור ילמדו מעט או יאמרו ג' פסוקים במעמד עשרה, ופשטות הלשון במ"ב הנ"ל, וכן במ"ב במקו"א (תקפא ד), משמע שכולם צריכים לומר או ללמוד, ודבר זה לא מצוי שיעשו כן. אמנם יש להעיר שבמ"ב (נד ט), ובבה"ל (קנה) מוכח שמספיק שמקצתן יאמרוהו [ומקורו בא"ר שם בשם הל"ח שהשווהו לדין פורס על שמע], וצ"ע אם יש בדבר מחלוקת וסתר משנתו בזה או שלשונו בסי' נ"ה ותקפ"א שיאמרו' הוא לאו דוקא. אם אין בדבר סתירה ולשונו היא לאו דוקא, לפי"ז יש עצה שהש"ץ לבדו יאמר, אלא שגם לצד זה כתב בשו"ת מנחת יצחק (ח נא) אף דמספיק שיאמר רק החזן, אבל צריך שהצבור ישמעו כולם ויקשיבו לנאמר. עכ"ד. ובמזמור שיר לא מקפידין ע"ז לומר ג' פסוקים בקול רם, וגם את ר' ישמעאל ויה"ר לאו כו"ע קפדי לומר בקול רם.

ועוד יש לידע שזה יכול להועיל לקדיש אחר מזמור שיר אבל לקדיש אחר איזהו מקומן לא יועיל, דאע"פ דבמ"ב הנ"ל מבואר שאין חילוק בין תפילה וקדיש יתום - לבין לימוד וקדיש דרבנן, מ"מ הערה"ש (נה ה) הכריח שיש חילוק ביניהם, והוכיח כן מלשון הרמב"ם בדין קדיש אחר הלימוד דמוכח מדבריו: 'דדוקא עשרה שלומדים ביחד יש רשות לומר קדיש זה לאפוקי אם פחות מעשרה לומדים וכ"ש אחד כשלומד' וסיים: 'ולפ"ז יש לגעור באנשים כשיש להם יארציי"ט לומדים בעצמם איזה פרקי משניות ואומרים קדיש ואסור לעשות כן'. ועל ראיית הל"ח מפורס על שמע כתב שם (ט) לחלק בין קדיש של תפילה שהוא חיוב לבין קדיש אחר לימוד שהוא רשות. ולפי"ד לא יועיל לקדיש דרבנן שאחד ילמד בקול רם. ואכן כן הקפיד הגרש"ז אויערבאך (הליכות שלמה תפילה ו' הע' 24) שאמר קדיש דרבנן אף שלא הי' שם 'חיוב', או הוא או שהורה לאחר לאמרו, אבל כ"ז רק כשהיו עשרה שאמרו קרבנות, ואם לאו, אמר רק את הקדיש יתום שאחר מזמור שיר.

בלבד. וא"כ פשוט וברור למעלה מכל ספק שהדבר נכלל באיסור המרבה בקדישים שהבאתי בריש הדברים, וגם אם ב' אבלים המתחלקים ביניהם בקדישים אפשר לומר רק קדיש אחד. ועוד התבאר שנראה דע"פ קבלה נראה דיש קפידא לומר רק קדיש אחד, ולכן כ"כ הקפידו ע"כ הגדולים הנ"ל, עד שכאמור אחד הגדולים השתיק את מי שהתחיל את הקדיש הנוסף. ויש להוסיף, שגם ימצא או ישמע על איזה מקום שנהג בפני איזה אדם גדול ב' קדישים, כאמור לעיל, אינו ראה כלל כיון דכאמור כיון שנדפס כן בסידורים נהגו כן, וכל זמן שלא נדע שאותו גדול בדק וחקר את הענין שיש מקום לב' קדישים אין ראה, וגם אם יתברר שהכיר את הנידון מ"מ בנידו"ד של ריבוי בקדישים שהוא דבר חמור עד למאוד כמבואר לעיל שהוא מתיש שמו הגדול ח"ו וכו', ובד"ז שהוכחנו שאין לו מקור קדום ושכן מבואר במ"ב וכו', ושגדולי עולם הקפידו בדבר מאוד, ברור שאין להסתמך על דעת גדול אחד נגד כל הנ"ל.

טעמים נוספים לאי אמירת הקדיש אחר רבי ישמעאל: עוד יודגש בנוגע לקדישים אלו, דגם אם היה מקום לב' קדישים אלו מ"מ פעמים רבות א"א לומר כלל קדיש, ובפרט לא את הקדיש דרבנן שאחר איזהו מקומן [לפי מה שנקטו הפוסקים שגם קדיש זה בע"י לימוד לפניו, ודלא האריז"ל כפי שביארו בשער הכולל הנ"ל]:

[א] על קדיש דרבנן כבר הארכנו לעיל דלהלכה המ"ב הצריך דברי אגדה, וליכא, ע"ש. [ב] הנה א"א לומר קדיש א"כ עשרה למדו או התפללו, וכפי שהסיק המ"ב (נה ב) אחר שהביא את מחלוקת האחרונים אם אפשר לומר קדיש כשלא היה י' שלמדו או התפללו וסיים: 'ע"כ הסכימו האחרונים דהנכון שיאמרו אח"כ מזמור או ג' פסוקים ויאמרו קדיש'. לפי"ז אם לא היו י' שלמדו את הקרבנות וברייתא דר"י והיה"ר, א"א לומר קדיש דרבנן, וכן אם לא היו י' שהתפללו מזמור שיר חנוכה, א"א לומר קדיש

אף אם האבל לא התחיל עדיין פסוד"ז, כיון שהוא שליח הציבור והציבור כבר לא נמצא שם.

ומקום נידון זה הוא בהקדם נידון האחרונים אם לא היה מנין לפני פסוד"ז ורק באמצע פסוד"ז התקבץ מנין אם לומר קדיש באמצע פסוד"ז, ובשע"ת (נא ג): 'עי' בשו"ת פנ"י (ה) חבורה שלא היה להם מנין קודם ב"ש והתחיל לו' פסוקי דזמרה ובאו י' אסור לומר קדיש בתוך פסוקי דזמרה ע"ש והביאו הבה"ט לקמן (נג) והטעם מבואר בתשובה דלא דמי אמירת קדיש אחר תהלים לעניית קדיש וברכו בין הפרקים דכיון שלא היה עשרה בשעת אמירת תהלים לא נתחייבו, ואף ע"ג דהקדוש אלקי האר"י ז"ל מצריך קדיש קודם ב"ש אף בלא תהלים אינו לפי דעתו כ"א למצוה לפי כוונתו הקדושה כו' וגם ע"פ כוונתו כבר הא עבר הזמן אם לא הגידו קודם ב"ש והמבין יבין כו' וע"ש דאף קודם ויברך דוד שהוא סוף פסוקי דזמרה וכן בין שירת הים לישתבח אין להפסיק ע"ש. וכ"פ הכה"ח (נג יג) והוסיף שכן משמע בשער הכוונות (והוסיף שהוא דלא כחיד"א שבסמוך). מבואר בדברי הפנ"י שמלבד ההפסק באמצע פסוד"ז, אין ענין לקדיש אחר שהתחילו פסוד"ז, ואין לי עסק בנסתרות אבל בפשוטו הביאור דלפי האריז"ל דכל הענין בקדיש הוא אחר שסיימו את חלק מהתפילה השייך לעולם זה, ולפני שמתחילים חלק תפילה ששייך לעולם האחר, והיינו דסיימו את ברכות השחר וקרבנות, ובאים כעת להתחיל פסוד"ז, אבל כשנמצאים באמצע החלק והיינו אחר ב"ש אין לזה ענין. ולפי"ז באופנים הנ"ל אין מקום לקדיש של האריז"ל. אמנם החיד"א (קשר גודל ז לה-לו) כתב דקדיש שסיבת אמירתו היא בגלל תהלים שאמרו לפני"כ לא יאמרוהו באמצע פסוד"ז, אבל הקדיש שלפני הודו שפיר יאמרו באמצע פסוד"ז. והיינו הקדיש של האריז"ל. וכן פסק הגר"צ אבא שאול (אול"צ ב מה א) וביאר דהענין ע"פ קבלה שייך ג"כ אז. [אמנם פסק שיאמרו רק חצי קדיש, כיון שהשאר זה מנהג

וא"כ לסיכום, בכה"ג שלא היו עשרה שלמדו אין לומר קדיש דרבנן, וגם לא קדיש אחר מזמור שיר, ואם רוצים לומר [כדי לצאת דעת האריז"ל הנ"ל שבין שינוי העולמות צריך קדיש] צריך שכולם יאמרו ג' פסוקים אחרונים ועכ"פ שאחד יאמר בקול רם ובזה צריך שהציבור יקשיבו ולא יהיו עסוקים בתפילתם או עניינם.

ג] היות שקדיש דרבנן נאמר רק אחר לימוד, ובתושבע"פ כייל לן המג"א והמ"ב (נ) כלל גדול שאם לומד בלא הבנה אינו נחשב כלימוד תורה, לפי"ז עורר הגרי"א העניקין (שס) שכיום שאומרים את איזהו מקומן במרוצה בלא לימוד בעיון אינו נחשב ללימוד כדי שיוכלו לומר אחריו קדיש דרבנן וסיים שם שלכן 'בהרבה מקומות נוהגים שלא לאמרו'. [ויש להטעים את הדבר, דכמו שפעמים אדם לא מכוין בתפילה דהיינו שבשעה שאומר את המילים לא שם ליבו מה אומר, ובתפילה יד"ח בדיעבד גם באופן זה, אבל בלימוד אם יאמר המילים בלי לשים לב למה שאומר אינו לימוד כלל] וכן הקפיד הרה"ק מנאסויד שלא לומר את הקדיש מה"ט [למרות שאצלו - מנהג החסידים - זה הקדיש היחיד בתחילת התפילה] אלא שהוסיף שאם ששה התפללו עד הודו עם איזהו מקומן יוכלו לומר את הקדיש דאף שלא למדוהו בעיון מ"מ כשאומרים אותו בסדר התפילה נחשב עכ"פ כתפילה שאפשר מדין זה לומר קדיש אחריו, והביאו ב'מקוה ישראל' וב'מנהג ישראל תורה' וב'שיח תפילה' (לר"י טשנר, דיני זהירות בקדיש סי' ב עמ' רכו).

ד] כאמור מקור הקדיש דרבנן הוא עפ"י האריז"ל שצ"ל קדיש בשינוי בין עולם לעולם, והנה באופן שהציבור באמצע ברכות השחר או קרבנות יש לצדד שעדיין לא הגיע זמנו של קדיש זה אף שהש"ץ כן אמר הקרבנות מ"מ באומרו קדיש אי"ז חלק מתפילתו האישית אלא כשליח ה'ציבור'. ולפי"ז לכאור' ה"ה להיפך, אם לא היה מנין ולכן לא אמרוהו בזמנו והתחילו פסוד"ז, אין ענין שיאמרו כעת,

תמצית הדברים העולים

האיסור להרבות בקדישים: התבאר גודל מעלת הקדיש, ושמזה נובע חומר האיסור להרבות בקדישים. ואיסור זה הוא בין אם מוסיפים מזמור כדי לומר אחריו קדיש נוסף, ובין אם מוסיפים קדיש בין מזמורים שבין כך אומרים במקום שלא תקנו שם קדיש, גם אם כל קדיש אומר 'אבל' אחר. [כגון בין מזמור למזמור בקבלת שבת, או בין מזמור למזמור הנהוג על קברי אבות או בלימוד משניות לע"נ]. ואיסור זה הוא על 'אומר' הקדיש אפי' באופן שכלפי הציבור אי"ז נחשב לריבוי קדישים. אבל באופן שעל ה'אומר' אין איסור, אם יש על ה'ציבור' איסור [והדוגמאות מבוארות בפנים] - לכאור' הדבר שנוי במחלוקת הפוסקים.

קבלה בדינו שיש מנין קדישים המחויבים בכל יום [ובמניין יש כמה שיטות]. ומבואר במדרש שיש באמירת הקדיש עילוי נשמה ולזה עדיפים הקדישים המחויבים בתפילה, אלא שתקנו קדיש יתום ליתומים קטנים שלא יכולים לגשת לעמוד. ויותר אין להרבות.

הקדישים בתחילת התפילה: אין מקור לב' קדישים אחר איזהו מקומן ור' ישמעאל ואחר מזמור שיר, אלא רק לקדיש אחד [וגם לזה המקורות הם מאוחרים] ולכן פשוט וברור שהאומר ב' קדישים הרי הוא בכלל 'מרבה בקדישים' [ולפמשנ"ת בדעת האריז"ל יתכן שהוא מגרע את הענין שעפ"י בקבלה], וישנם טעמים נוספים שבעטיים א"א לומר את הקדיש דרבנן [אין דברי אגדה, אין עשרה שלומדים עם התבוננות והבנה, ויש מקומות שאין עשרה שלומדים כלל ועוד], ולכן יש לומר רק את קדיש יתום שאחר מזמור שיר והוא הקדיש הנזכר במ"ב, ויצא בזה חובת הכל. וכן הקפידו הרבה גדולי עולם וכן נהגו במקומות רבים. ויודגש שגם בזה הוא רק אם היו עשרה שאמרו את ה'מזמור שיר', אבל אם לא אמרו, א"א לומר ואין חיוב או ענין לדאוג שיאמר הקדיש, אא"כ חוששים לשי' האריז"ל שצ"ל קדיש, ובוזה יש להקפיד שכל העשרה יאמרו ג'.

ואין להפסיק עבורו באמצע פסוד"ז. לפי"ד אף אם הציבור התחילו פסוד"ז מ"מ כ"ז שהחזן לפני ב"ש, י"ל קדיש.

ח' עוד יצוין ע"ד ב' קדישים אלו, דהגרי"א העניקין כתב בצוואתו לבניו הנדפסת בכתבי הגרי"א העניקין (תשובות איכרא עמ' ו) וב'ישורון' (כ רפז), שאם האבל הוא הש"ץ ועתיד לומר קדישים בתפילה, אין לו לומר קדיש כלל. עכ"ד. וכוונתו, דהקדיש של התפילה שנאמר בתורת חיוב עדיף מקדיש יתום, דכל קדיש יתום תוקן ליתומים קטנים שלא יכולים לגשת לעמוד, וכבר הבאתי דכ"כ להדיא בשו"ת מהרי"ל החדשות (סס' כח) וכיון שאת זאת יאמר אי"צ לתקנה של קדיש יתום. [אמנם לחוששים לאריז"ל שע"פ קבלה צ"ל קדיש אחד בתחילת התפילה לכאור' יוכל לומר].

איזה קדיש להעדיף: אחר שהתבאר שאין לומר ב' קדישים - לכשנשאל איזה קדיש יש להעדיף האם את הקדיש דרבנן אחר איזהו מקומן ור"י או את הקדיש יתום אחר מזמור שיר. למתבאר מפני הרבה טעמים יש להעדיף את הקדיש יתום אחר מזמור שיר והתבארו לעיל באריכות ואסכם בקיצור: א] כך הקדיש יהיה מוסב על שניהם. ב] במ"ב נזכר להדיא רק קדיש אחר מזמור שיר וכן נהגו בשיבתו בראדן. ג] אין דברי אגדה לקדיש דרבנן. [ומקור הקדיש הוא מהאריז"ל שלא הצריך דברי אגדה ואין דעת הפוסקים כן, וגם לדעתו י"א שמקום הקדיש אחר המזמור שיר, וכמו"כ אם הציבור לא נמצא בתפילתו עם הש"ץ נראה לפי שיטה אחת בדעתו שאין מקום לקדיש זה וכמשנ"ת בפנים]. ד] אין עשרה שלומדים עם התבוננות והבנה, וא"כ אין לזה דין תושבע"פ ואין מקום לקדיש זה. ה] יש מקומות שאין עשרה שלומדים זאת ובקדיש שאחר לימוד הוכיח ערוה"ש מהרמב"ם שלא מועיל שרק אחד ילמד ויאמר בקול. ו] וכך נהוג בבהכנ"ס וותיקין דירושלם מקדמא דנא.

מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון א-ג (שצז-שצט), ניסן תשע"ה ♦

פסוקים, ועכ"פ אחד יאמר בקול רם שישמעהו עשרה – את ג' פסוקים אחרונים של מזמור שיר ויאמר קדיש. יצויין שיש לברר בקטעים נוספים בתפילה שיש אחריהם ב' או יותר קדישים סמוכים זל"ז אם יש מקום לכולם ומה הדין באבל אחד: א] אחר תפילת שחרית (בימות החול בשבתות ובזמנים מיוחדים) והעתקתי מעט בזה בתחילת המאמר הערות 5-13. ב] בקבלת שבת, אחר מזמור שיר ליום השבת וה' מלך ואחר במה מדליקין, בארה"ק. [או אחר במה מדליקין ועלינו לפי המנהג הקדום בחו"ל. ג] אחר פרקי אבות ועלינו [או להיפך] במנחה דשבת. ד] אחר ויתן לך ועלינו במעריב דמוצ"ש. ה] אחר המזמורים שלפני מעריב דמוצ"ש [דהיינו אם יש מקום אפי' לקדיש אחד שם]. בירור כל אלו דורש מאמר נפרד, וקצר המצע מלהשתרע במסגרת זאת, ועוד חזון למועד בעז"ה.